

KİNO, TELE VƏ DİGƏR EKTRAN SƏNƏTLƏRİ

UOT 791.43.

DOI: 10.52094/3005-9941.44.2023.057

Abbasəğa Fazil oğlu Əlizadə
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
E-mail: abbasaga.elizade.1995@mail.ru

DRAM JANRI TARİXİ YADDAŞ İŞİĞİNDƏ

Xülasə: Dram janrının tarixi qədimdir və Qərblə bağlıdır. Dialoqlardan ibarət dram əsərləri daha çox teatrda səhnələşdirilmək üçün yazılır. Ədəbi janr kimi dramın sabit alt janrları vardır: melodrama, psixoloji dram, burjua dramı, absurd dram, simvolist dram, ekzistensial dram. Dram filmləri də müxtəlif qollara bölünür: romantik dram filmləri, tarixi dram filmləri, faciə dramları, sənədli dram filmləri, müharibə dramları, melodramlar. Müasir dövrdə dramaturgiya klassik dövrə nisbətən durgunluq dövrü yaşayır, müəlliflər dram əsərlərinə daha az müraciət edir, bunu da bir vaxt faciə və komediyanı sıxışdırıb sıradan çıxaran dramı indi kiçik cib romanlarının əvəz etməsi ilə əlaqələndirmək olar.

Açar sözlər: dramaturgiya, dram, psixoloji dram, sənədli dram

Şifahi və yazılı ədəbiyyatda üç əsas növdən biri dramatik növdür. Bu növə aid olan əsas janrlar faciə, komediya və dramdır. Dram əsəri dedikdə adətən dramatik növdə yazılmış dialoqlardan ibarət səhnə əsəri nəzərdə tutulsa da, dram termini dramatik növün ayrıca bir janrının adını bildirir. Dramda həm komediya, həm də faciəyə xas əlamətlər özünü göstərə bilər. Başqa sözlə, dram komediya ilə faciə arasında orta mövqə tutur. Faciədə olduğu kimi, dramda da qəhrəmanla ətraf mühit arasında ciddi münaqişə və kəskin toqquşma baş verir. Amma faciədən fərqli olaraq, dramda qəhrəman bu münaqişə və toqquşma zamanı həlak olmur, şəxsiyyətlərə həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən qalib gəlir. Fikrimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, müsbət qiyyətlərin, mütərəqqi ideyaların qələbəsi ilə nəticələnən əsərlər dram adlanır. Dramda komik səhnələrdən də istifadə edilə bilər. Amma bu, dramın bütövlükdə gülməli hadisələr üzərində qurulması demək deyil.

Dram ədəbi və səhnə janrıdır. XVIII-XXI əsrlər ədəbiyyatında o, tədricən başqa bir dram janrını – faciəni sıxışdırıb, onu əsasən gündəlik süjetə və gündəlik reallığa daha yaxın üsluba qarşı qoyur [6, s.223].

Lirik poeziyadan və eposdan fərqli olaraq, dram ilk növbədə xarici aləmi – insanlar arasındakı münasibətləri, onların hərəkətlərini, yaranan münaqişələri canlandırır. Eposdan fərqli olaraq o, povest deyil, dialoq formasına malikdir. Dram əsərlərini pyes də adlandırırlar.

Dramın estetik predmeti insanın şifahi və fiziki hərəkətlərində təzahür edən emosional və iradi reaksiyalarıdır. Dramatik əsərlərin xarakteri şifahi və fiziki fəaliyyətə sövq edən kəskin konflikt vəziyyətləri ilə xarakterizə olunur. Dramlar adətən konkret olaraq insanın şəxsi həyatını və onun sosial münasibətlərini təsvir edir [2, s.158].

18-ci əsrdə “dramatik” janrların sayı artmağa başladı. Ciddi teatr janrları ilə yanaşı, italyan şallaq komediyası, vodevil, parodiya və s. janrlarda əsərlər yazılmağa, səhnələşdirilməyə başladı. Bu janrlar müasir fars, qrotesk, operetta, miniatürlərin mənbəyidir. Dram 19-cu əsrdə psixoloji və gündəlik romanın təkamülü ilə ahəngdar şəkildə digər janrları sıxışdırıb çıxardı. Digər tərəfdən, dramaturgiya ədəbiyyat tarixində bir janr kimi bir neçə ayrı modifikasiyaya bölünür. 18-ci əsr burjua dramaturgiyası dövrü idi (Q.Lillo, D.Didro, P.O.Bomarşe, Q.E.Lessinq, F.Şiller və s.). 19-cu əsrdə isə realist və naturalist dramaturgiya inkişaf etməyə başladı (A.N.Ostrovski, Q.İbsen, Q.Hauptmann, A.Strindberq, A.P.Çexov). 19-20-ci əsrlərin sonlarında simvolist dram inkişaf etdi (M.Meterlinck). 20-ci əsrdə – sürrealist dram, ekspressionist dram (F.Verfel, V.Hasenklever), absurd dram (S.Bekket, E.İonesko, E.Albi, V.Qombroviç), melodram və s. daha çox müraciət olunan janrlar idi.

19-20-ci əsrlərin bir çox dramaturqları səhnə əsərlərinin janrını təyin etmək üçün “dram” sözündən istifadə edirdilər. Ədəbi janr kimi dramın sabit alt janrları vardır: melodrama, psixoloji dram, burjua dramı, absurd dram, simvolist dram, ekzistensial dram [7, s.198].

Avropa dramaturqlarının (G.Lillo, D.Didro, P.O.Bomarşe, G.E.Lessinq, F.Şiller) yaradıcılığında burjua dramı insanın şəxsi həyatını təsvir edir, tamaşanın konfliktini çox vaxt ailədaxili ziddiyyətlərlə sıx bağlıdır. 19-cu əsrdə dram janrı realist ədəbiyyat çərçivəsində güclü inkişaf etmişdir. Müasir həyatdan dramları O.de Balzak, L.N.Tolstoy, A.N.Ostrovski, Q.İbsen, Q.Hauptman, Q.Suderman yaradıb. Eyni zamanda, melodrama çiçəklənir, ilk növbədə insan hissləri sferasına yönəlirdi. Simvolist dramaturgiyanın ən qüdrətli nümayəndəsi belçikalı fransızdilli dramaturq M.Meterlink olmuşdur. Onun ardınca simvolist poetika və dünyagörüşü Q.Hauptmann, Q.İbsenin, L.N.Andreyevin dramlarında möhkəmlənir.

20-ci əsrdə dram janrı absurd ədəbiyyatının texnikaları ilə zənginləşdi. A.Strindberqin, D.İ.Harmsın, V.Qombroviçin pyeslərində absurd realıq təsvir olunur, personajların hərəkətləri çox vaxt məntiqsiz olurdu. Absurd motivləri sözdə fransızdilli müəlliflərin (E.İonesko, S.Bekket, C.Genet, A.Adamov) əsərlərində əksini tapdı. F.Dürrenmatt, T.Stoppard, Q.Pinter, E.Albi, M.Voloxov, V.Havel də dramlarında absurd motivlər işləyiblər [7, s.149].

Dram formal olaraq epik və lirik poeziyadan onunla fərqlənir ki, ondakı mətn personajların qeydləri və müəllif qeydləri şəklində təqdim olunur və bir qayda olaraq, hərəkət və hadisələrə bölünür. Dram yaradıcılığının başlanğıcı ibtidai poeziyadır ki, burada lirizm, epik və dramaturgiyanın sonrakı elementləri musiqi

və üz hərəkətləri ilə bağlı birləşir. Digər xalqlara nisbətən daha əvvəl dramaturgiya xüsusi bir poeziya növü kimi hindular və yunanlar arasında formalaşmışdır. Ciddi dini-mifoloji süjetləri (faciə) və müasir həyatdan götürülmüş məzəli süjetləri (komediya) inkişaf etdirən yunan dramaturgiyası XVI əsrdə yüksək kamilliyə çatır.

Fransız dramaturqları yunan dramaturqlarını təqlid edərək dramaturgiyanın estetik ləyaqəti üçün dəyişməz sayılan müəyyən müddəalara ciddi şəkildə əməl edirdilər. Məsələn: zaman və məkan vəhdəti olmalıdır; səhnədə təsvir olunan epizodun müddəti bir gündən çox olmamalıdır; hərəkət eyni yerdə baş verməlidir; dram 3-5 pərdədə düzgün inkişaf etməlidir – başlanğıcdan (personajların ilkin mövqeyinin və xarakterlərinin aydınlaşdırılması), orta döngələrdən (mövqələrin və münasibətlərin dəyişməsi) tənbəlliyə (adətən fəlakət) qədər; simvolların sayı çox məhduddur (adətən 3-dən 5-ə qədər) – bunlar yalnız cəmiyyətin ən yüksək nümayəndələri (padşahlar, kraliçalar, şahzadələr) və onların ən yaxın xidmətçiləri – sirdaşlarıdır ki, onlar dialoq aparmaq və irad bildirmək rahatlığı üçün səhnəyə çıxarılır [7, s.156].

Tədricən konvensiyadan adi həyatın təsvirinə keçən komediyalarda (Molyer, Lope de Vega, Bomaşşe) klassik üslubun tələblərinin sərtliyi artıq müşahidə olunmurdu. Klassik konvensiyalardan azad olan Şekspirin yaradıcılığı dramaturgiya üçün yeni yollar açdı. 18-ci əsrin sonu və 19-cu əsrin birinci yarısı Lessinq, Şiller, Höte, Hüqo, Kleyst, Qrabbenin yaradıcılığında romantik və milli dramaların meydana çıxması ilə əlamətdar oldu. 19-cu əsrin ikinci yarısında Avropa dramaturgiyasında realizm yerini aldı. Əsrin son rübündə İbsen və Meterlinkin təsiri ilə simvolizm Avropa səhnəsini tutmağa başladı.

Digər nəsr və poetik əsərlərdən fərqli olaraq, dramatik əsərlər ciddi şəkildə müəyyən edilmiş struktura malikdir. Dramatik əsər hər birinin öz məqsədi olan və bir-birindən daha asan fərqləndirilməsi üçün tipografiya ilə vurğulanan bir-birini əvəz edən mətn bloklarından ibarətdir. Dramatik mətnə aşağıdakı bloklar daxil ola bilər [6, s.284]:

1. Personajların siyahısı adətən əsərin əsas mətnindən əvvəl yerləşdirilir. Lazım gələrsə, qəhrəmanın qısa təsviri (yaşı, görünüşü və s.) verilir.

2. Xarici qeydlər – hadisələrin gedişatı, quruluş, personajların görünüşü və gedişi təsvir olunur. Çox vaxt ya kiçildilmiş ölçüdə, ya da replikalarla eyni şriftdə, lakin daha böyük formatda yazılır. Xarici qeydlərə qəhrəmanların adları daxil ola bilər, əgər qəhrəman ilk dəfə görünürsə, onun adı əlavə olaraq vurğulanır.

3. Replikalar əsərdə bir obrazın başqa bir obraz tərəfindən söylənilən fikirlərə qısa cavabıdır. Cavablardan əvvəl personajın adı olmalıdır.

4. Daxili qeydlər baş verən hadisələri və ya nitqin xüsusiyyətlərini qısaca təsvir edir, replikadan mötərizə ilə ayrılır və kursivlə yazılır. Daxili qeyd yalnız konkret aktyorun konkret replikasına aiddir.

Dramın tarixi Qərblə bağlıdır. Rusiyaya dram janrı 17-ci əsrin sonlarında Qərbdən gətirilmişdir. Müstəqil dramaturgiya yalnız 18-ci əsrin sonlarında meydana

çıxdı. XIX əsrin birinci rübünə qədər dramaturgiyada həm faciə, həm də komediya üstünlük təşkil edirdi. Bu janrların ən qüdrətli nümayəndələri Lomonosov, Knyajnin, Ozerov və başqaları idi [6, s.285].

19-cu əsrin əvvəllərində Şaxovskaya, Xmelnitski, Zaqoskin yüngül fransız dramaturgiyasının və komediyasının təqlidçilərinə çevrildi, səliqəli vətənpərvərlik dramaturgiyasının nümayəndəsi isə Kukolnik idi. Qriboyedovun “Ağıldan vay” komediyası, Qoqolun “Evlənmə” əsəri rus məişət dramaturgiyasının əsasını təşkil edir. Ostrovski bir sıra tarixi salnamələr və gündəlik komediyalar yazmışdır. Ondan sonra rus dramaturgiyası möhkəm zəmində dayandı. Rus ədəbiyyatının ən qüdrətli dramaturqlarına A.Suxovo-Koblin, İ.S.Turgenyev, A.Potekin, A.Palm, V.Krıllov, N.Ya.Solovyov, A.Tolstoy, L.Tolstoy, V.Tixonov, A.Çexov, M.Qorki, L.Andreyev və b. nümunə göstərmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsası Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən 1850-ci ildə yazdığı “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyası ilə qoyuldu. Dram janrının ilk nümunəsi isə M.F.Axundovun “Hekayəti-xırs quldurbasan” (1851) əsəri hesab olunur. Bundan 45 il sonra – 1896-cı ildə N.Vəzirovun qələmə aldığı “Müsibəti-Fəxrəddin” əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatından faciə janrının ilk nümunəsi yarandı [1, s.78].

Dram janrı həm nəsrə, həm də nəzmlə yazıla bilər. H.Cavidin “Peyğəmbər”, S.Vurğunun “Vaqif” kimi əsərləri mənzum dram nümunələridir [4, s.113].

Dram filmi dedikdə isə realistlik xarakterlərin emosional obrazlarla ifadəsini başa düşürük. Bu janrdakı filmlərdə hadisələr konfliktlərlə dramatik şəkildə davam edir. Dram filmləri də müxtəlif qollara bölünür: romantik dram filmləri, tarixi dram filmləri, faciə dramları, sənədli dram filmləri, müharibə dramları, melodramlar. Azərbaycan kinosunda 20-ci əsr dram filminə nümunə kimi “Axırıncı aşırım”, 21-ci əsr üçün isə “Aktrisa” filmi nümunə gətirmək olar.

Psixoloji dramın parlaq simalarından sayılan ingilis dramaturqu Corc Bernard Şou 1894-cü ildə yazdığı psixologizm istiqamətində bəşəri problemləri önə çəkən «Miss Uorrenin peşəsi» pyesi ona dünya şöhrəti gətirdi. Əslində B.Şou həyat həqiqətindən daha çox problemin bədii həlli maraqlandırdığından o, şəxsi münasibətləri deyil, ictimai əhəmiyyət daşıyan sosial ziddiyyətin qarşısını almaq üçün önə çəkir. Və bu qarşılıqlı müəllifin şərəfli həyat yolu seçmiş, məğrur, halallığı önə çəkən zəhmətkeş Vivi obrazına rəğbəti hiss olunur. Anıq nüfuzundan istifadə edərək qızına təzyiqli göstərən miss Uorrenə namus və dürüstlük kimi mənəvi üstünlüklərə söykənib özünü müdafiə edən Vivinin: “Sizin öz fikirləriniz, öz həyat tərziniz ola bilər, bu sizin hüququnuzdur: mən sizə mane olmayacağam” [5, s.46] cavabı onun cəmiyyətdə birgə yaşayış prinsipinə hörmətini nümayiş etdirir.

İstehsalat mövzularının arxa plana atıldığı və beləliklə, sosrealizmin iflasa uğradığı altmışıncı illər ədəbiyyatının insan həyatına nüfuz etməsinin növbəti mərhələsi ədəbi qəhrəmanların mənəvi dünyasını ön plana çəkdi. Artıq yeni nəslin kommunizmdə yaşaya bilməyəcəyi hamıya bəlli olduqdan sonra insan

münasibətlərinin mücərrəd ideyada birləşməsi arxaik göründü. Dürğunluq dövrünə aparan növbəti mərhələdə isə həyatın özünün hadisəsizliyi münasibətlər sisteminin psixoloji müstəviyə keçirilməsinə gətirib çıxartdı. Beləliklə, ədəbiyyat və sənətdə psixoloji dram janrına tələbat yarandı. Özünün əsas dayaq nöqtəsi olan sosial ədalət prinsipinə xəyanət etmiş güclü dövlətin müxtəlif pozuntularına dözməli olan vətəndaşın ətrafda baş verənlərə laqeydliyi yaşamaq uğrunda mübarizə metodu seçməsi bütün eybəcərliyi ilə zühur etdi. Və beləliklə də, dürğunluq dövrünün meydana gəlməsinin ideoloji əsası olan laqeydlik kimi qlobal problemə qarşı üsyan mütərəqqi dramaturgiyanın sosial sifarişlə uzlaşan əsas mövzusunə çevrildi.

Milliyyətçə büryat türklərindən olan dramaturq Aleksandr Vampilovun dörd çoxpərdəli pyeslərindən sonuncusu olan “Ötən yay Çulimskidə” əsəri psixoloji dramın bütün tələblərinə yüksək səviyyədə cavab verir. Məlumdur ki, yalnız ədəbi fakt olaraq qalmayıb hadisəyə çevrilən əsər sənətin hədəfi və tənqidin problemi ola bilər. “Ötən yay Çulimskidə” pyesinə səhnədə ilk quruluş vermiş Q.A.Tovstonoqovun 24 sentyabr 1973-cü ildəki ilk məşqdə yazdığı: “Bu müasir pyesə klassika kimi yanaşmaq lazımdır, o, buna layiqdir” dəyərləndirməsi sənətkar mövqeyinin ifadəsidir [3, s.238].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abasov Abdulla, Müasir Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən, Bakı-1987, 96 s.
2. Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası, 4 cildə, I cild, Bakı-2007, 239 s.
3. Dadaşov Aydın, Ekran dramaturgiyası, Bakı-2009, 539 s.
4. Əliyeva Xatirə, Müasir Azərbaycan dramaturgiyası, Sumqayıt-2019, 141 s.
5. Бернард Шоу, Пьесы, Москва-1982, 327с.
6. Томашевский Б.В., Теория литературы. Поэтика. Жанры драматические, Москва-2002, 334 с.
7. Bentli Erik, Dramın həyatı, Bakı-2019, 270 s.

Аббасага Фазиль оглу Ализаде

Драматический жанра в свете исторической памяти

Резюме: История драматического жанра древняя и связана с Западом. Драматические произведения, состоящие из диалогов, преимущественно пишутся для постановки в театре. Как литературный жанр драма имеет устойчивые поджанры: мелодрама, психологическая драма, буржуазная драма, драма абсурда, символическая драма, экзистенциальная драма. Драматические фильмы также делятся на разные направления: романтические драматические фильмы, исторические драматические фильмы, трагические драмы, документальные драматические фильмы, военные драмы, мелодрамы. Драма в

новое время переживает период застоя по сравнению с классической эпохой, авторы реже обращаются к драматическим произведениям, что можно объяснить тем, что драматургия, некогда вытеснившая трагедию и комедию, теперь заменяется небольшими карманными романами.

Ключевые слова: драматургия, драма, психологическая драма, документальная драма

Abbasaga Fazil oglu Alizade

The drama genre in the light of historical memory

Summary: The history of the drama genre is ancient and related to the West. Drama works consisting of dialogues are mostly written to be staged in the theater. As a literary genre, drama has stable subgenres: melodrama, psychological drama, bourgeois drama, absurd drama, symbolic drama, existential drama. Drama films are also divided into different branches: romantic drama films, historical drama films, tragic dramas, documentary drama films, war dramas, melodramas. Drama in modern times is experiencing a period of stagnation compared to the classical era, authors turn to dramatic works less often, which can be attributed to the fact that the drama, which once supplanted tragedy and comedy, is now replaced by small pocket novels.

Key words: dramaturgy, drama, psychological drama, documentary drama

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.11.2023

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: professor Əli Əmirov